ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ГЛИБИННО-КОРЕКЦІЙНОГО ДІАЛОГУ

THE EMPIRICAL RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF REFLEXIVE THINKING OF PSYCHOLOGISTS IN PROCESS DEEP-CORRECTIONAL DIALOG

Стаття презентує дослідження розвитку рефлексивного мислення психологів-практиків у процесі психокорекційного діалогу. Уточнено категорію «рефлексивне мислення психолога». Розкрито специфіку діалогу в глибинній психокорекції. Діалогічна взаємодія психолога з респондентом у глибинному пізнанні характеризується багаторівневістю, порційністю відповідно до вимог позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку суб'єкта. Психокорекційний діалог розглянуто як умову розвитку рефлексивного мислення учасників глибинної психокорекції і водночас форму його вияву і розгортання.

На основі аналізу стенограм психокорекційного процесу автором виокремлено функції глибинно-корекційного діалогу, як то: когнітивна, мотиваційна, регулятивна, діагностично-корекційна. Показники для аналізу змін рефлексивного мислення суб'єкта розглянуто у контексті структурних одиниць діалогу. У глибинній психокорекції структурними одиницями діалогу є комунікати психолога і респондента. Показано, що такими комунікатами з боку психолога є запитання, психоаналітичний та аналітико-узагальнювальний коментар, гіпотези, з боку респондента – відповіді, які уточнюють, доповнюють або спростовують висловлювання психолога. Вищезазначені комунікати утворюють єдиний цикл у системі «психолог – респондент» (П-Р). Саме ці структурні одиниці психокорекційного діалогу було використано для аналізу розвитку рефлексивного мислення в глибинній психокорекції.

Виокремлено різновиди запитань психолога та охарактеризовано їх специфіку. Значну увагу приділено комунікатам респондента як формам прояву рефлексивного мислення. Показники розвитку рефлексивного мислення суб'єкта розглянуто у зв'язку з глибинно-психологічним пізнанням особистісної проблеми. Одним із таких показників є усвідомлення протиріччя. Ці протиріччя, з одного боку, є універсальними, а з іншого – мають індивідуалізований характер прояву.

Ключові слова: рефлексивне мислення психолога, глибинно-корекційний діалог, особистісна проблема, психологічні захисти, внутрішньо-психічні тенденції, структурні одиниці діалогу.

The article presents a study of the development of reflexive thinking psychologist-practitioner in process deep-corrective dialog. The category "reflexive thinking of psychologist" is clarified. The specific of dialog in deep correction are revealed. The dialogical interaction is characterized by multilevel, portioning in accordance with the laws of positive disintegration of the psyche and its secondary integration on higher level of development. Psycho-correctional dialog is considered as the condition of the development of reflexive thinking of participants of deep psycho-correction and at the same time as a form its manifestation.

Based on the analysis of transcripts of the psycho-correctional process the author highlighted functions of deep-correctional dialog as cognitive, motivational, regulatory, diagnostic and corrective. Indicators for analyzing changes of reflexive thinking of subjects were considered in the context of structural units of dialog. In deep psycho-correction structural units of dialog are communicators of the psychologist and the respondent. It is shown that such communication from the psychologist are questions, psychoanalytic and analytical-generalizing commentary, on the part of the respondent, these are answers that clarify, supplement the statements of the psychologist. The above-mentioned communications create a single cycle in the "psychologist – respondent" (P-R) system. Exactly these structural units psycho-correctional dialog were used to analyze of the development of reflexive thinking in deep correction.

Tips of questions of a psychologist were highlighted and their specificity was characterized. Considerable attention was paid to communicators of a respondent as form of manifestation of his reflexive thinking. Indicators of the development of reflexive thinking of subjects were considered in relation to deep-psychological knowledge of the personality problem. One of this indicators is awareness of contradictions. These contradictions on the one hand are universal, on the other hand, they have individualized character of manifestation.

Key words: reflexive thinking of psychologist, deep-correctional dialog, personality problem, psychological defenses, intrapsychic tendencies, structural units of dialog.

УДК 159.964
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.13>

Дметерко Н.В.

к.психол.н, доцент,
доцент кафедри практичної психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. Професія психолога-практика скерована на надання психологічної допомоги людині у розв'язанні її особистісної проблематики, відновленні внутрішніх ресурсів під час подолання складних життєвих ситуацій, кризових станів. У сучасних умовах особливо зростають вимоги до професійних компетентностей фахівців у галузі практич-

ної психології, зокрема до рівня розвитку їх рефлексивного мислення. Сьогодні увага науковців зосереджена на чинниках та пошуку ефективних методів розвитку рефлексивного мислення психолога-практика.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із основних методів розвитку рефлексивного мислення фахівців у системі

професій «людина-людина», зокрема психолога, є соціально-психологічний тренінг у його різновидах (рефлепрактикум, рефлексивно-перцептивний тренінг тощо) (Н.І. Пов'якель, А.О. Реан, Я.Л. Коломінський та інші). Традиційно розвиток рефлексивного мислення психолога досліджувався в умовах групової (колективної) діяльності з пошуку рішення навчально-проблемних ситуацій (Ю.Г. Долинська, Н.І. Пов'якель та ін.) [1; 6].

Рефлексивне мислення психолога-практика має власну специфіку і професійно важливі характеристики. Сутнісною характеристикою рефлексивного мислення психолога є, з одного боку, здатність до професійної саморефлексії та самопізнання, а з іншого – рефлексія психоемоційного стану іншої людини (В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, М.В. Савчин та інші) [5; 6; 9].

На основі узагальнення наукових джерел уточнено категорію «рефлексивне мислення психолога». Рефлексивне мислення психолога розглядаємо як вид мислення, що скерований на професійне проникнення в глибинні прошарки психіки шляхом встановлення взаємозв'язку ззовні спостережуваних поведінкових проявів із глибинно-психологічними детермінантами, з метою пізнання закономірностей функціонування феномену психічного та визначення ефективних шляхів надання психологічної допомоги суб'єкту у розв'язанні його особистісної проблеми, що супроводжується саморефлексією фахівця, відповідності власних способів дій із задачами професійної діяльності.

Вважаємо, що однією із ключових умов розвитку рефлексивного мислення психолога-практика є професійне самопізнання та саморефлексія особи з метою вияву глибинно-психологічних чинників, які деструктують взаємодію з іншими і є перешкодою на шляху професійного та особистісного розвитку. Це визначило вибір теоретичного напрямку дослідження.

Теоретико-методологічною основою дослідження рефлексивного мислення психолога-практика, яке презентоване у цій статті, є психодинамічний підхід, який розвивається у дослідженнях академіка НАПН України Т.С. Яценко та її послідовників [7; 10]. Дослідження змін рефлексивного мислення здійснювалось під час проходження психологами глибинної психокорекції за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Реалізація поставлених дослідницьких задач здійснювалась на етапі структурно-семантичного аналізу стенограм психокорекційного процесу. Наше припущення полягало в тому, що в процесі глибинної психокорекції задаються психологічні умови для розвитку рефлексивного мислення психолога-прак-

тика. Однією із таких психологічних умов є діалогічна взаємодія в системі «психолог – респондент» (П-Р).

Постановка завдання. Мета статті – емпірично дослідити зміни та виокремити показники розвитку рефлексивного мислення суб'єкта у процесі психокорекційного діалогу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діалог як умова актуалізації мислення суб'єкта, зокрема його рефлексивних механізмів, розглядається в працях А.В. Брушлинського, Г.В. Дьяконова, Г.М. Кучинського, В.А. Полікарпова та інших. Діалог, який є процесом інтерсуб'єктної взаємодії, передбачає рефлексію співрозмовників, що сприяє його продуктивності. Як зазначає Г.М. Кучинський, кожен співрозмовник в діалозі вибудовує текст з урахуванням всього раніше сказаного і ним самим, і його партнерами, виходячи із всього тексту, створеного на цей момент [4]. У діалозі рефлексія актуалізується і водночас в ньому проявляється. Діалог є двоїстою рефлексією, де Я та Інший знаходяться у відношенні подвійного відображення [2; 3].

Діалог у глибинній психокорекції має власну специфіку, причому як за змістом висловлювань психолога і респондента, так і за предметом, відносно якого розгортається їх взаємодія. Метод діалогу у глибинній психокорекції реалізується відповідно до основних положень психодинамічної парадигми, які визначають його функціональні можливості у розвитку рефлексивного мислення майбутніх психологів-практиків.

Зупинимось більш детально на особливостях організації діалогічної взаємодії психолога з респондентом у глибинній психокорекції. Діалогічна взаємодія психолога з респондентом у глибинному пізнанні характеризується багаторівневістю, розлогістю в часі, порційністю відповідно до вимог позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта. У глибинному пізнанні діалог дотримується не правил повсякденного спілкування, а реалізує пізнавальну функцію.

У глибинній психокорекції відсутні готові алгоритми ведення діалогу, за яких не враховується індивідуальність психіки суб'єкта. Кожне запитання психолога вибудовується на попередньому комунікаті респондента і з урахуванням попереднього емпіричного фактажу. У цьому знаходить вияв процесуальності діагностики та корекції. Психокорекційний діалог сприяє виявленню в спостережуваній активності суб'єкта імпліцитно даного (глибинних детермінант), яке опосередковано виявляється в експліцитно явному (поведінковому фактажу) [7; 10].

Корекційний діалог скерований на надання психологічної допомоги людині у розв'язанні

її особистісної проблематики, що є глибинно детермінованою.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє стверджувати, що діалог є необхідною умовою розвитку рефлексивного мислення особи і водночас формою його вияву і розгортання. Саме в діалогічній взаємодії можна простежити зміни рефлексивного мислення учасників глибинно-психологічного пізнання.

У глибинному пізнанні діалог виконує низку функцій, які мають важливе значення для розвитку рефлексивного мислення, зокрема:

- когнітивно-пізнавальна, яка полягає в забезпеченні «акту» пізнання, отриманні та переробці інформації щодо глибинно-психологічних витоків особистісної проблеми та захисних тенденцій; встановленні взаємозв'язків в поведінковому матеріалі, що дозволяє пізнавати логічну впорядкованість активності особи, що має відмінності на рівні свідомого і несвідомого; сприяє об'єктивації протиріч в емпіричному матеріалі респондента;

- мотиваційно-спонукальна, яка каталізує рефлексивні висловлювання респондента, пробуджує мотивацію самопізнання. Це стає можливим за умови діагностичної точності запитань психолога;

- регулятивна, що реалізується через управління індивідуальною та груповою динамікою учасників психокорекції з метою пізнання внутрішніх тенденцій психіки, що породжують особистісну проблему;

- діагностично-корекційна, яка полягає у виявленні сутності особистісної проблеми, імовірнісному прогнозуванні прояву її наслідків в актуальній поведінці респондента та способів нівелювання останніх.

Зазначимо, що реалізація вищезазначених функцій психокорекційного діалогу є можливою за умови володіння психологом психодинамічною методологією.

Спираючись на розуміння діалогу не лише як умови, а і форми прояву рефлексії респондента, постає необхідність визначення показників для аналізу змін його рефлексивного мислення. Згідно з Г.М. Кучинським, структурною одиницею діалогу як процесу суб'єкт-суб'єктної взаємодії є елементарний цикл, що утворений двома взаємопов'язаними висловлюваннями партнерів. Кожне з цих висловлювань виконує одну комунікативну функцію, при цьому ці утворюючі елементарний цикл висловлювання співвіднесені так, що без висловлювання, що відкриває цикл, не може бути здійснене висловлювання, що завершує цей цикл [4]. При цьому перший акт – «звернення» – відкриває, починає та детермінує наступний «відповідний» акт [2; 4].

Під час визначення одиниць для аналізу розвитку рефлексивного мислення ми спира-

лись на положення Т.С. Яценко про особливості психокорекційного діалогу. Зокрема, у психокорекційному діалозі відсутні єдині алгоритми ведення діалогу. Кожне наступне запитання психолога вибудовується на попередньому комунікаті респондента. Важливого значення при цьому набуває здатність психолога до прочитування смислів, спираючись на які, він спроможний задавати динаміку глибинного пізнання [10].

У глибинній психокорекції структурними одиницями діалогу є комунікати психолога і респондента. Такими комунікатами з боку психолога є запитання, психоаналітичний та аналітико-узагальнювальний коментар, гіпотези, з боку респондента – відповіді, які уточнюють, доповнюють або спростовують висловлювання психолога. Вищезазначені комунікати утворюють єдиний цикл в системі «психолог – респондент» (П-Р). Саме ці структурні одиниці психокорекційного діалогу було використано для аналізу розвитку рефлексивного мислення в глибинній психокорекції.

Структурно-семантичний аналіз емпіричного матеріалу дозволяє виділити різновиди запитань психолога в глибинно-корекційному діалозі, які виявляють стимулюючий вплив на процеси рефлексії:

- 1) запитання, спрямовані на прояснення глибинних витоків захисних тенденцій психіки;

- 2) запитання, що містять імовірнісне прогнозування ставлення протагоніста до інших людей та ставлення інших людей до протагоніста;

- 3) уточнювальні та діагностично-прояснювальні запитання;

- 4) запитання, що містять імовірнісне прогнозування ідентифікацій протагоніста.

Діагностично-прояснювальні та уточнювальні запитання є засобом набору інформації та багаторівневої перевірки гіпотез психологом. Гіпотези психолога скеровані на пізнання внутрішніх тенденцій психіки за допомогою випереджального доповнення інформації, що є неповною. Узагальнюючи емпіричний матеріал, психолог висуває палітру гіпотез, які підвищують ймовірність наближення до пізнання глибинних чинників, що визначають вимушену активність суб'єкта.

Запитання психолога характеризуються проблемністю, оскільки дозволяють об'єктивувати той психічний зміст, що не був предметом рефлексії суб'єкта, але є сутнісним для самопізнання в професійній площині. У глибинному пізнанні в центрі уваги знаходяться внутрішні тенденції психіки (тенденція «до життя – до психологічної смерті», тенденція «до людей – від людей», «до сили – до слабкості»), різноспрямованість яких породжує особистісну проблему (внутрішню суперечливість психіки) [10]. Складність самотійної

рефлексії суб'єктом особистісної проблематики зумовлена дією психологічних захистів, які суб'єктивно зінтегрують психіку на засадах викривлень. Внаслідок дії психологічних захистів особистісна проблема є замаскованою для суб'єкта і відчувається лише на рівні таких переживань, як тривожність, немотивований страх, пасивність, агресія, депресивні та афективні стани психіки, блокування творчого потенціалу, здатності до самореалізації [7; 10].

Психокорекційний діалог, який розгортається багаторівнево, порційно, дозволяє об'єктивувати протиріччя в емпіричному матеріалі респондента, що є свідченням особистісної проблематики суб'єкта.

У контексті актуалізації рефлексивного мислення важливого значення набуває діагностична спроможність та емпірична обґрунтованість запитань. Запитання психолога відкриває діалогічну взаємодію та задає енергетичний імпульс висловлюванням респондента. Аналіз емпіричного матеріалу засвідчує, що комунікати респондента як відповіді на запитання психолога вже містять рефлексивний потенціал, що проявляється в актуалізації процесів осмислення суб'єктом власного психічного змісту, передусім емоційного стану, переживань, як-от: тривоги, внутрішньої розчепленості, невдоволення та інших.

Оскільки дослідницькою задачею є вивчення розвитку рефлексивного мислення особи в діалогічній взаємодії, у центрі нашої уваги знаходяться відповіді респондента, які є формою прояву і розгортання його рефлексивного мислення. Відповіді респондента доповнюють, уточнюють наявну в запитанні інформацію. Це дозволяє усунути або зменшити пізнавальну невизначеність, насамперед для самого респондента. У комунікатах респондента знаходиться вияв його рефлексія, яка, з одного боку, є ззовні детермінованою запитаннями психолога. Питання психолога синтезують зміст свідомої та несвідомої сфер, каталізуючи енергетичний імпульс висловлювань респондента. З іншого боку, рефлексивні висловлювання респондента мають глибинно-психологічну зумовленість.

На основі аналізу стенограм психокорекційної роботи було виділено такі види відповідей респондента як результатів діяльності його рефлексивного мислення: уточнення або доповнення запитань психолога; усвідомлення протиріччя; глибинно-психологічна рефлексія власного психоемоційного стану (зокрема, усвідомлення захисного характеру активності, глибинних (едіпальних) мотивів поведінки); усвідомлення глибинного смислу поведінки; підтвердження гіпотез, припущень психолога; взаємозв'язок дискурсивно-логічних та асоціативно-образних, інтуїтивних та символічних

компонентів для відображення та презентації змісту власної психіки; оперування науковими категоріями в рефлексії власного психоемоційного стану.

Одним із показників розвитку рефлексивного мислення суб'єкта в глибинній психокорекції є усвідомлення протиріч. Зупинимось більш детально на аналізі їх специфіки. Вище зазначалось, що розвиток рефлексивного мислення досліджувався у процесі пізнання особистісної проблеми, що має глибинно-психологічне походження. В основі особистісної проблеми знаходиться базальний конфлікт «життя – смерть» [10]. Особистісна проблема не є тотожною різновидам проблем, презентованих в психології мислення. Розвиток рефлексивного мислення на засадах психодинамічного підходу передбачає не стільки пошук шляхів розв'язання особистісної проблематики, скільки пізнання внутрішніх тенденцій психіки, що мають едіпальне походження (глибинно-психологічні витоки). Адже саме різноспрямованість внутрішніх тенденцій («до життя» і «до психологічної смерті») породжують особистісну проблематику суб'єкта [7; 10]. Свідченням особистісної проблеми є протиріччя в емпіричному матеріалі суб'єкта, які знаходяться поза його усвідомленням.

Аналіз емпіричного матеріалу дозволяє виділити універсальні види протиріч як показників особистісної проблематики суб'єкта: прагнення до самореалізації – дистанціювання, «капсулювання» власного потенціалу, «ідеалізація Я» – почуття меншовартості, мотивація до успіху – мотивація уникнення невдачі, ідентифікація з батьками – відчуження від батьків, прагнення до сепарації від батьків – залежність від них; очікування схвалення та визнання з боку оточення – недовіра і сумнів до оцінок оточення, страх невизнання.

Зокрема, психокорекційна робота з респондентом Ю. дозволила об'єктивувати в процесі діалогу такі види протиріч, що є свідченням особистісної проблеми респондента Ю: самообмеження – тенденція до самонародження, прагнення до самореалізації – недовіра до себе, недооцінювання себе, сепарування – залежність від матері, тенденція до життя – тенденція до психологічного неіснування, амбівалентність ідентифікації, прагнення до ідеалу – почуття неповноцінності, страх втрати відносини із партнером – створення ситуацій випробування для нього. Вищеназвані протиріччя є проявом базального протиріччя між тенденцією «до життя» і тенденцією «до психологічної смерті».

Самостійна рефлексія суб'єктом протиріч, а відтак і особистісної проблеми, унеможливлена внаслідок дії психологічних захистів. Об'єктивація вищеназваних протиріч в процесі психокорекції є необхідною передумовою

актуалізації рефлексивного мислення особи. Адже мислення загострюється у разі об'єктивації протиріч проблемної ситуації (С.Л. Рубінштейн) [8]. Це уможлиблює усвідомлення і рефлексію суб'єктом внутрішньо-психічних тенденцій психіки. Ці тенденції знаходять вияв у суперечностях між свідомо прийнятими намірами і прагненнями і глибинними детермінантами поведінки, наслідком чого є блокування професійної та особистісної самореалізації.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє розглядати діалогічну взаємодію психолога з респондентом як багатоплановий розгорнутий рефлексивний процес, який є двостороннім. Розвиток рефлексивного мислення здійснюється у процесі і під впливом діалогічної взаємодії психолога з респондентом. Водночас саме діалог є формою прояву змін рефлексивного мислення учасників глибинно-психологічного пізнання. Актуалізуючись першопочатково в умовах діалогу, рефлексивне мислення набуває самостійного розвитку на засадах самоорганізації. Одним із показників розвитку рефлексивного мислення суб'єкта в глибинній психокорекції є усвідомлення протиріч, що є свідченням особистісної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Долинська Ю.Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога в процесі професійної підготовки : автореф дис. канд. психол. наук. Київ, 2000. 20 с.
2. Дьяконов Г.В., Зубченко В.В., Мельничук И.Я. Рефлексия в профессиональной подготовке практических психологов. Кировоград : ЧП «Центр оперативной полиграфии «Авангард», 2013. 152с.
3. Интернет-версия издания: Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; [предс. научно-ред. совета В.С. Степин] : Москва : Мысль, 2000–2001. URL: <http://iph.ru/print.htm>.
4. Кучинский Г.М. Диалог и сознание личности. *Психологический журнал*. Москва : Изд-во РАН, 2008. № 3. С. 30–40.
5. Панок В.Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку : монографія. Чернівці : Технодрук, 2010. 486 с.
6. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога : монографія. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 295 с.
7. Психодіагностика репродукцій художніх творів у підготовці психологів : Навчальний посібник / Т.С. Яценко, В.І. Бондар, Л.Я. Галушко, А.М. Камінська, О.В. Педченко. Дніпро, Київ : Інновація, 2018. 300 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2004. 713 с.
9. Савчин М.В. Особистісно-духовний та життєвий досвід психолога як чинник ефективності його професійної діяльності. *Актуальні проблеми практичної психології* : зб. наук. праць. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2012. Частина 1. С. 421–426.
10. Яценко Т.С. Методологія професійної підготовки практичного психолога / Т.С. Яценко, О.В. Глузман, О.М. Усатенко. Дніпропетровськ : Інновація, 2014. 192 с.